

УДК:37013:2-756:[2-523](477)«18/19»
DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.2176310>

ВАСИЛЬ ФАЗАН

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9823-3704>
(Полтава)

РОЗВИТОК ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ВИХОВАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ДУХОВНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ ПРИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ У ХІХ -ХХ СТ.

Розвиток просвітницько-педагогічної діяльності та виховання у вищих навчальних духовних закладах України при Києво-Печерській Лаврі розпочався з середини XIX століття. Цьому сприяло виділення педагогічних дисциплін з контексту філософії та морального богослов'я, посилення світських аспектів викладання просвітницько-педагогічних дисциплін і вимога підготовки якісних педагогічних кадрів. Було створено цілий ряд навчальних посібників і підручників, які оцінювали як сучасники, так і наступні покоління вчених, педагогів, викладачів.

Ключові слова: вищі навчальні духовні заклади, моральне богослов'я, просвітництво, Київська духовна академія, викладання.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток просвітницько-педагогічної діяльності та виховання розпочався саме у вищих навчальних духовних закладах України при Києво-Печерській Лаврі з середини XIX століття. Тому важливим є дослідити та розкрити саме цей період для сучасної педагогічної науки, бо сучасна педагогіка виділялася з контексту філософії та морального богослов'я.

Мета дослідження полягає у проведенні історико-педагогічного аналізу розвитку просвітницько-педагогічної діяльності та виховання у вищих навчальних духовних закладах України при Києво-Печерській Лаврі у ХІХ -ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вітчизняна просвітницько-педагогічна наука у вищих навчальних духовних закладах України при Києво-Печерській Лаврі ХІХ століття розвивалася в контексті морального богослов'я як головного напрямку в теорії виховання; стосовно ж процесу навчання і освіти – дидактики, то її виділення як навчальної дисципліни відбулося у 50 – 60-х роках ХІХ ст., коли з'явилися твори П. Юркевича і М. Олесницького, дещо пізніше – М. Зайцева, П. Євстаф'єва, І. Янишева та ін. З др. пол. ХІХ століття у збірнику “Труды Киевской Духовной Академии” постійно публікуються “Педагогічні замітки”, в яких знаходимо роздуми про специфіку й ефективність викладання та навчання богословських і світських дисциплін, про визначення теоретичного апарату “педагогіки, методики і дидактики”, про його розподіл між теорією виховання і теорією навчання. Зразком просвітницького науково-педагогічного дослідження і провідним навчальним посібником, як свідчить аналіз широкої документальної бази др. пол. ХІХ ст. стосовно просвітницької діяльності духовних навчальних закладів, була “Велика дидактика” Я. Коменського, а також твори І. Песталоцці, А. Дістервега, К. Ушинського. Проте педагоги, які працювали в духовних навчальних закладах, характеризуються власними цікавими поглядами на процес просвіти та виховання, на шляхи забезпечення ефективності й повноти засвоєння знань. У першу чергу, звичайно, необхідно відзначити творчість П. Юркевича, М. Зайцева, В. Певницького, які тривалий час працювали викладачами Київської духовної академії при Києво-Печерській Лаврі, де накопичили досвід і знання для створення оригінальної системи педагогічних поглядів на процес навчання.

Гостро стояла проблема науковості у викладанні дидактики у вищих духовних навчальних закладах. Специфіку використання теоретичного апарату просвітництва та педагогіки, викладання морального богослов'я і дидактики у вищих духовних навчальних закладах розглядає проф. М. Макавейський, у “Трудах Київської Духовної Академії” (т.1 за 1898 рік) знаходимо його твір “Пастирське богослов'я і педагогіка в курсі наук духовних Академій (два слова з приводу одного нового проекту)” [1, с. 15]. На основі цієї праці приходимо до висновку, що на рубежі ХІХ – ХХ ст. просвітницько-педагогічна дисципліна вважалася самостійною наукою, входила до програм духовних академій поруч з гомілетикою і пастирським богослов'ям.

Іншим важливим аспектом просвітницько-педагогічної діяльності у вищих духовних навчальних закладах на рубежі XIX – XX ст. вважалася практична сторона предмета, – адже їх випускники покликані були до “... просвітницької, навчально-виховної діяльності в духовних школах або до служіння пастирського” [1, с. 25], готувалися до певної суспільної виховної роботи. Тому на заняттях з педагогіки і практичного керівництва для пастирів у вищій школі готували в першу чергу викладачів цих наук для семінарій. М. Маккавейський підкреслював: “Без сумніву, викладач педагогіки або практичного богослов’я училищного чи семінарського курсу може, і то дуже швидко вивчити свій предмет уже на місці, готуючись від урока до урока за встановленим підручником. Але чи далеко піде таке вивчення? Чи здатен буде він зацікавити своїм предметом?...” [2, с. 204]. Завдання академічного викладання полягає не лише в загальному розвитку студентів, а і в детальному ознайомленні їх з кожним із предметів духовної освіти саме шляхом практичної роботи з першоджерелами, розуміння того, що зі змістом підручників майбутній викладач ознайомиться на місці, а от розуміння того, що можна зробити у даній сфері, які завдання кожного предмета, якими шляхами необхідно йти до вирішення цих завдань – у цьому роль і значення вищої освіти, особливо таких наук, як пастирське богослов’я і педагогіка. Ці науки визначаються автором як систематизуючі світогляд людини, такі, що готують її до суспільного служіння, гідного виконання свого життєвого обов’язку.

Аналізуючи проблему якості просвітницько-педагогічних кадрів, М. Маккавейський підкреслює, що зі студентів духовних академій “... небагато хто йде на служіння Церкви”, більшість береться за справу вчителів і вихователів в “середніх і нижчих школах свого відомства”. І для цієї більшості дуже велике значення має академічний курс педагогіки, бо марно справа всього життя “називається педагогічною” [2, с. 205], адже це справа “... виховання молодого покоління, підготовки вірних синів Церкви і добрих громадян своєї вітчизни”. Ідеали кращих на просвітницько-педагогічній ниві – “... Коменського, Песталоцці і інших мають бути дорогими їхньому серцю і завжди надихати їхню скромну справу духом любові до учнів, прагнення розуміти індивідуальні риси кожного з них і посилено сприяти доброму зростанню в них християнсько-людської особистості” [2, с. 206]. Зі сказаного вище бачимо, наскільки сучасними для нас є обґрунтовані автором положення, що стосуються значення і шляхів розвитку академічної педагогічної науки, її роль в системі просвітництва. Більше того, вчений піднімається до високого узагальнення “виховного значення вищої духовної школи”, необхідності забезпечення належного виховного впливу на студентів. Він підкреслює: засобами академічної педагогічної науки необхідно підняти рівень педагогічного розвитку середовища вихователів і викладачів, де далеко ще недостатньо хороших спеціалістів, де потрібно вирішувати проблему педагогічного розуміння і взаєморозуміння, розширювати педагогічний світогляд, без чого найкращий викладач ніколи не стане педагогом у кращому сенсі цього слова.

В. Певницький, М. Зайцев, М. Маккавейський, К. Скворцов, П. Юркевич входили до групи відомих у др. пол. XIX – поч. XX ст. богословів і педагогів, які систематично друкували свої праці в “Недільних читаннях” та “Трудах Київської Духовної Академії” [3, с. 67]. Аналіз назв цих праць свідчить про стійкий інтерес цих учених до просвітницько-педагогічної проблематики. Так, М. Маккавейський, наряду з проблематикою пастирського богослов’я (стаття “Пастирське богослов’я і педагогіка в курсі духовних Академій”, яка була надрукована 1898 р.), розробляв питання: а) історії педагогіки; б) організації навчально-виховного процесу; в) дидактичних основ викладання у вищій духовній школі. Цій проблематиці відповідають його наукові праці: «Педагогіка Джона Локка», «Вольфганг Ратке як реформатор дидактики», «Виховання у вітхозавітних євреїв», «К. Д. Ушинський і його педагогічна ідея», «Релігія і народність як основи виховання (Промова, виголошена на річному акті Київської духовної Академії 26-го вересня 1895 р.)», «Педагогічні погляди гр. Л. М. Толстого», «До історії виховання в Росії. Педагогічні мрії Катерини Великої і Бецького», «Сучасні педагогічні блукання», «До питання про релігійне виховання в нашій середній школі», «Давньоєврейська школа», «Проблема виховання за Спенсером», видані у 1893 – 1904 рр.) [2, с. 206].

В. Певницький піднімав у своїх працях важливі проблеми: “Пастирські записки стосовно боротьби з матеріалізмом”, “Замітки про початкове привчання до письмового викладання своїх думок”, “Життя і школа”, “Школа для початкового навчання дітей церковнослужителів”, “Замітки про ставлення народних шкіл до народного життя”, “Педагогічні замітки” (статті, написані у 1861 – 1866 рр.). К. Скворцов опублікував праці з наступною проблематикою: “Необхідність ученості для

пастиря”; “Духовний пастир на кафедрі” (1869 р.); протоієрей І. Корольков – “Про церковне учительство” (1898 р.); М. Линчевський – “Педагогія давніх братських шкіл і переважно Київської Академії” (1870 р.). Активним ученим у царині педагогіки був І. Малишевський (“Нові способи до покращення облаштування справи народної освіти”, “До питання про краще облаштування церковно-приходських шкіл”), який займався організаційно-педагогічною проблематикою. Це ж саме можна сказати і про протоієрея П. Солярського, який у 1885 – 1886 рр. розробляв проблематику церковно-приходської школи та забезпечення її кадрами викладачів [5, с. 67].

В “Трудах Київської Духовної Академії” знаходимо також публікації частин підручників з педагогіки і, зокрема, дидактики, які створювалися її викладачами або були рекомендовані до використання у навчально-виховному процесі закладу. Такими підручниками у др. пол. 60-х – 70-х роках XIX століття були “Основи навчання” М. Зайцева, опубліковані у “Трудах Київської духовної Академії” у 1868 р. (№ 9). Автор зазначав, що цей підручник пристосований до програм педагогіки для семінарій, проте він був рекомендований і для академічного курсу педагогіки [1, с. 6].

В. Певницький, розглядаючи мету і завдання викладання Закону Божого та принципи успішного засвоєння знань, визначає повноту, наполегливість і пристосованість, приспосибительність викладання у збірнику “Труди Київської Духовної Академії” (т. 3 за 1866 рік) знаходимо його педагогічні записки [4, с. 331]. Під повнотою викладання педагог і богослов розуміє не обсяг предметів, не їх значну кількість, а сукупність особистісних суб’єктивних засобів і сил, використаних викладачем. Тут малися на увазі сила переконання викладача, його розум і віра. “Тільки той, хто має силу віри, ... може передати її іншим”. І далі – “Педагогічний такт і досвід уберігають учителя від односторонності, ... забезпечують йому теплу одухотвореність, при якій мова йде від серця, спонукає до дії всі сили вихованця: і розумові, і сердечні, і моральні”. За словами автора, цього не може забезпечити “зовнішнє дресирування”, це може дати лише натхнення вчителя у поєднанні з “хорошою метою”. Особливо важливим є дотримання цього принципу при викладанні релігійних знань, адже вони мають бути не лише сумою відомих фактів, а й основою релігійних почуттів. Отже, при просвітницько-педагогічному навчанні в духовних закладах великої уваги надавали мотивації викладача до високоякісного виконання своїх обов’язків, а натхнення вважалося “головним секретом або головним джерелом педагогічного мистецтва” [4, с. 332].

Іншим важливим принципом якісної просвіти християнськими педагогами визначається “наполегливість”, під якою розуміється систематичне повторення, постійне повернення до раніше засвоєного. В. Певницький визначає формою засвоєння знань “розпитування дітей”, тобто – різні види бесіди, яка є провідним методом навчання. Він наполягає, що повторення не потрібно сприймати як завчасно визначений, сталий фрагмент уроку, адже дуже доречними є «несподівані повторення», при читанні книги або в усній формі. До таких повторень необхідно залучати широке коло навчальних предметів, щоб учні вибудовували “зв’язки цілого”, не обмежуватися лише теорією, а використовувати знання з життєвого досвіду учнів.

Наступним принципом викладання, його сутнісною ознакою автор “Педагогічних записок” В. Певницький вважає пристосованість (“приспосибительність”), коли матеріал “легко і наочно подається для розуміння”, що, однак, вимагає “... значного напруження і педагогічної досвідченості” викладача. Знання викладача завжди є більш широкими і глибокими у порівнянні зі знаннями дітей, тому їх необхідно пристосовувати, адаптувати до “нижчої свідомості, яка розвивається”, тобто – свідомості учнів. “Вся сутність завдання полягає в тому, щоб, не принижуючи і не змінюючи високих і священних понять і уявлень, уміти передати їх у ясних і доступних формах для дитячого розуму” [4, с. 333]. Викладач має спиратися на “... образи, порівняння і приклади з повсякденного побуту...”, його слово, як світло сонця, має падати “на добре насіння”, пробуджувати свідомість, переконання і віру. Достойний педагог “... повинен набувати вміння подати всілякі, навіть найбільш високі істини, в наочних і зрозумілих формах, ... спираючись на поняття у свідомості слухачів, з постійною увагою до становища і вимог їхнього середовища” [4, с. 333]. При цьому важливим є дотримання цілісності інформації, адже жодна, навіть дрібна деталь, не має бути проігнорованою, випущеною або поясненою неправильно. Матеріал може бути викладений “простим, доступним способом” з урахуванням можливостей і потреб учнів. Від учителя вимагається, на думку автора, “щоб він був учителем саме того, а не іншого училища, цієї, а не іншої місцевості, цього, а не іншого середовища” [4, с. 337]. Отже, автор “Педагогічних записок” дотримується середовищного наукового

підходу у викладанні Закону Божого і інших навчальних дисциплін, вимагає дотримання принципів свідомого, поступового засвоєння знань, їх адаптації (приспосовування) до потреб розвитку учнів.

Визначаючи систему принципів викладання, М. Зайцев першим вирізняє істинність знання [6, с. 296]. “Вчителеві не потрібно самому визначати загальноприйняте для викладання. Тут він повинен використовувати загальновизнані сучасною наукою і практикою підручники і посібники, намагаючись, по можливості, узгоджувати з ними власні переконання і практику” [6, с. 296]. Окремі думки, здогади, припущення важливі, на думку М. Зайцева, для розвитку і розроблення науки, але з ними повинні мати справу лише вчені, які цим займаються; у викладанні ж вони недоречні, тому що тут існує вимога повідомляти лише те, що твердо встановлене і складає основи науки. Вчителю не повинні захоплювати навіть новизна, сміливість чи оригінальність поглядів, адже нове може виявитися незрілим, оригінальне – одностороннім, сміливе – мрійливим. Особливо необхідно, на думку М. Зайцева, уникати думок, протилежних одна одній, а ще якщо вчитель не може знайти між ними узгодження, то це буде шкодити “... правильності уявлення про предмет у вихованців”. Тут спостерігаємо дещо консервативну позицію автор праці, адже він суворо попереджає, що вчитель має “... скромно усвідомити, щоб його покликання – не рухати вперед науки, не розробляти її, для чого є вищі училища і вчені установи, а навчати учнів тому, що вже знають інші, розширяти, а не вивищувати царство науки” [6, с. 298].

Проте переконливість викладання, на думку М. Зайцева може лікувати деякі попередньо визначені ним огріхи вчительської праці, адже: “Вчитель має переконувати учнів в істинності того, що він викладає. Сила такої переконливості залежить від сили власного переконання вчителя в істинності того, що він викладає. Тому вчитель не повинен заспокоюватися на тому, що він викладає загальноприйняте: це загальноприйняте він повинен по можливості зробити і своїм особистим, створити на ньому свої переконання — шляхом випробування того, що засноване на чужому, хоча й високому авторитеті. Тільки глибоке й сильне переконання надасть тепла й життєвої сили його слову так, що воно буде безпосередньо лягати в душу учнів” [6, с. 300].

Під ясністю навчання педагог М. Зайцев розуміє чіткість, точність наданих даних і фактів, характеристика усіх сутнісних ознак предмета вивчення, дотримання вимоги, щоб уявлення про нього в усій сукупності рис та якостей було узгоджене з прообразом і не змішувалося з уявленнями про інші предмети. Таким чином, предмет вивчення має отримати свої чіткі межі і знайти місце в ряду інших предметів, споріднених з ним, очевидних. Ця очевидність досягається розглядом дійсного предмета, якщо це можливо. Якщо це неможливо, то маємо використовувати зображення предмета, малюнки, картини, виразні його словесні описи. Так утворюються конкретні та уявні поняття про той чи інший предмет викладання. Нарешті, ясність навчання вимагає зрозумілості мови викладання. “Учитель має утримуватися від усяких висловлювань неточних, темних, утруднюваних, занадто наукових, ... пристосуватися до мислення і розвитку дітей” [6, с. 302].

Наступним принципом навчання М. Зайцев розглядає ґрунтовність або “чітку свідомість основ, на які воно спирається”. Тому всі дані, факти, положення поділяються на: основні, найпростіші, першопочаткові; вони входять в усі елементи пізнання як азбука, становлять міцну основу для засвоєння усіх інших знань; знання, які забезпечують зв'язок і наступність пізнання; більш складні, віддалені, сприяючі тому, що учень, на основі найпростіших знань, може відповідати на питання: як, чому, для чого; такі знання допомагають робити висновки на основі аналізу елементів найпростіших знань [6, с. 302].

Дотримання принципу ґрунтовності узагальнення знань сприяє, на думку М. Зайцева, формуванню розумових здібностей, гнучкості розуму, заперечує легковажність і верхоглядство у думках і поглядах. Автор застерігає від порушення вимоги поступового переходу між визначеними видами знань, наполягає на вдумливих діях учителя за алгоритмом “від найпростішого – до більш складного – до найскладнішого”, застерігає від механічного заучування більш складних знань без засвоєння найпростіших, а також від уникання почуття “багатознання”, коли учень зазубрює і використовує складні знання, не розуміючи основ їхнього походження [6, с. 307].

Наступним принципом навчання визначається міцність засвоєння знань, тобто, такий стан речей, коли “... засвоєні дані й умовиводи правильно і твердо зберігаються у свідомості вихованця”

[там само]. Тільки міцно засвоєні знання можуть бути потім використані правильно, з користю для учня. Міцності засвоєння знань сприяють: міцне першопочаткове засвоєння їх у найпростішому вигляді; викладання зрозуміле, з ґрунтовністю, переконанням, з вимогами чіткості й усвідомленості; постійне повторення основних понять, запобігання поверховості висновків і суджень; введення нових знань у старий, зрозумілий контекст; обов'язкове, послідовне, уважне слухання всіх без винятку відповідей учнів; "не потрібно примушувати вчити на пам'ять те, що не може надовго запам'ятовуватися" [6, с. 308], тобто – задане для вивчення напам'ять має бути важливим фрагментом знань, який необхідно постійно знати, а значить – періодично повторювати.

Важливим висновком педагога є положення про те, що міцність засвоєння знань вимагає, щоб навчання не обмежувалося школою, щоб воно продовжувалося вдома засобами читання і різного виду вправами: "Всяке знання буває міцним особливо тоді, коли воно плід власної, особистої роботи, домашніх вправ. Тільки таким шляхом предмет пізнання споріднюється з нашою душею, робиться своїм, близьким" [6, с. 310]. Тому вчитель має ретельно слідкувати за читанням і іншими домашніми вправами, заохочувати й перевіряти учнів систематично. Діючи таким чином, він виховує, так би мовити, моральну пам'ять, добросовісне й відповідальне ставлення до навчальної праці, що сприяє ще більш міцному і довготривалому засвоєнню знань.

Висновки. Отже, розвиток просвітницько – педагогічної діяльності та виховання у вищих навчальних духовних закладах України розпочалося з середини з середини ХІХ століття. Цьому сприяло виділення педагогічних дисциплін з контексту філософії та морального богослов'я, посилення світських аспектів викладання просвітницько-педагогічних дисциплін і вимога підготовки якісних педагогічних кадрів. Було створено цілий ряд навчальних посібників і підручників, які оцінювали як сучасники, так і наступні покоління вчених, педагогів, викладачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Извлечение из журналов совета имперской Киевской Духовной Академии за 1907 – 1908 учебный год. – К. : Типогр. И. И. Горбунова, 1905. – 395 с.
2. Маккавейский Н. К. Пастырское богословие и педагогика в курсе наук Духовных Академий // Труды Киевской духовной Академии. – 1898. – № 2. – С. 204 – 224.
3. Воскресное чтение за 1880 год, издаваемое при Киевской Духовной Академии. – К. : Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1880. – 560 с.
4. Певницкий В. Педагогические заметки / В. Певницкий // Труды Киевской духовной Академии. – 1866. – № 7. – С. 331 – 352.
5. Протоколы совета Киевской Духовной Академии за 1885 – 1886 учебный год. – К. : Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1886. – 436 + 13 + 6 с.
6. Зайцев Н. Основные начала обучения / Н. Зайцев // Труды Киевской духовной Академии. – 1868. – № 8. – С. 296 – 324.

REFERENCES

1. Yzvlachenye yz zhurnalov soveta ymperskoi Kyevskoi Dukhovnoi Akademyy za 1907 – 1908 uchebnyy hod. – K. : Typohr. Y. Y. Horbunova, 1905. – 395 s.
2. Makkaveyskiy N. K. Pastyrskoe bogoslovye y pedahohyka v kurse nauk Dukhovnykh Akademiy // Trudy Kyevskoi dukhovnoi Akademyy. – 1898. – № 2. – S. 204 – 224.
3. Voskresnoe chtenye za 1880 hod, yzdavaemoe pry Kyevskoi Dukhovnoi Akademyy. – K. : Typohr. H. T. Korchak-Novytskaho, 1880. – 560 s.
4. Pevnytskyi V. Pedahohycheskye zametky / V. Pevnytskyi // Trudy Kyevskoi dukhovnoi Akademyy. – 1866. – № 7. – S. 331 – 352.
5. Protokoly soveta Kyevskoi Dukhovnoi Akademyy za 1885 – 1886 uchebnyy hod. – K. : Typohr. H.T. Korchak-Novytskaho, 1886. – 436 + 13 + 6 s.
6. Zaitsev N. Osnovnyye nachala obucheniya / N. Zaitsev // Trudy Kyevskoi dukhovnoi Akademyy. – 1868. – № 8. – S. 296 – 324.

VASIL FAZAN

DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL ENLIGHTENMENT AND PEDAGOGICAL ACTIVITY IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE AT THE KYIV-PECHERSK LAVRA IN THE 19TH-18TH CENTURIES.

Development of educational - educational activities and training in higher educational institutions of Ukraine spiritual in Kyiv-Pechersk Lavra began in the mid of the mid-nineteenth century. This was facilitated by the allocation of educational courses from the context of philosophy and moral theology, increased secular aspects of education and teaching pedagogical subjects and the requirement to prepare high-quality teachers. It was created by a number of manuals and textbooks that evaluated both contemporaries and the next generation of scientists, educators and teachers.

History of education in the Ukrainian lands is primarily a history of the monastic institutions of education. Since the XVIII century in Central Ukraine (Poltava, Pereyaslav, Chernihiv), the demand for high quality secular and religious education in accordance with the best European models. Cells of such education are training systems, "monastic monastery – Seminary", in particular in Poltava (Holy cross monastery Slavonic Seminary) and Pereyaslav (ascension monastery – Seminary of Pereyaslav), which was formed by descendants of the Kyiv-Pechersk monastery and monastic monasteries. This testifies to the high scientific-pedagogical and organizational effectiveness in a difficult economic, social, political circumstances of the historical period and the territory of Central Ukraine educational complex "the monastery-Seminary" as centers of spirituality, education, mentality of the Ukrainian people. In fact, Holy cross and Poltava and Pereyaslav Voznesensky Cathedral monasteries for their money, as earned by the monks, and secured charitable donations of the population, kept and developed original educational complexes, which included: the Seminary, the Seminary for courses, monastic library, a temple, a hospital, several parochial schools, United by a common concern about the appropriate level of education as spiritual persons, and secular population of the region.

Keywords: *higher education establishments spiritual, moral theology, education, Kiev Theological Academy, teaching.*

Одержано 23.01.2018р.